

Експресивно-естетичні можливості граматичних форм слів у поетичних творах шістдесятників

У статті розглянуто естетичний ефект виражального потенціалу категорій роду, числа; стилістичний ефект використання сполучників та вказівних займенників; поетична ономастика, зокрема, перехід апелювальної лексики в онімну; вживання у формі середнього роду безособових дієслів та особових у безособовому значенні.

In article the esthetic effect of expressive potential of categories of a sort, number, stylistic effect of use of the unions and demonstrative pronouns, poetic proper names, namely, transition appeal lexicon in proper names and use in the form of a neutral gender of impersonal verbs and the personal impersonal in value is considered.

Лексема завжди існує в певній оболонці, і коли письменник знаходить потрібне слово, він не обирає форму, вона зумовлюється законами мови. Пропонована робота полягає у дослідженні граматичних форм слів, використаних у поетичних творах шістдесятників.

Експресивно-естетичні можливості граматичного рівня менш вагомі порівняно з іншими через те, що усталеність його форм перешкоджає їх індивідуально-авторській трансформації. Однак, на думку І. Юнової, про естетичну продуктивність морфологічних явищ можна говорити тільки у плані частоти їх використання. Адже одні явища, завдяки різноманітним прийомам, актуалізуються частіше, відтак і досліджені краще; інші – виступають лише в одиничних випадках, але рівень їх виразності від цього не зменшується [2, с. 4-5]. Отже, естетичну значущість визначає не кількісний, а якісний показник. В. Ковальов, зважаючи на різноманітність прийомів використання та багатство функцій в художньому мовленні, на перше місце висуває випадки оказіонального й узуального використання іменників, займенників та відповідних їм дієслівних форм [3, с. 91]. Але це не означає, що інші частини мови – як повнозначні, так і службові – не можуть використовуватися поетами задля створення естетично виразних образів.

Ступінь виразності та рівень художнього використання того чи того мовного явища завжди залежить від майстерності письменника. Так, естетичні ефекти створюються поетами-шістдесятниками на виражальному потенціалі категорії роду. Найбільший інтерес становлять ситуації уособлення, коли образи жінок і чоловіків передаються іменниками – назвами неістот – відповідно жіночого та чоловічого роду: *Тож не бійся, не печалься, / моя нене: / Нас не втримає асфальт на якорях. / Ти – зорею... А я – кленом... / Будуть клени! / Тільки б ти не згасла, як зоря (IV, 90); / І зітха тужливо вітер, кулаками в шибки б'є: / – І мені, – кричить, – кохання / також спати не дає. / Я давно про зірку мрію, світлу зіроньку одну, / Але як не дму, не вію, я до неї не сягну (VI, 134).* Борис Олійник засобами порівняння за родовою ознакою влучно передає

певні життєві реалії: *Старіють важко: матері – як верби, / Батьки, як морені дуби (IV, 99).* На основі персоніфікації авторами створюються яскраві метафоричні образи, які здатні естетично задовольнити найбільш вибагливого читача: *Думала сумна смерека: / «Де краса у мене? / В інших, бачу, розвилосся / Листячко зелене. / А я стою однакова / Літом і зимою; / Як мій дуб мене покине, / Що буде зі мною?» / І, щоб він простяг до неї / Широкі долоні, / У калини попросила / Корали червоні. / У берези позичила / Білої сорочки, / Щоб на неї задивлялись / Хлопці-ясеночки (V, 132).*

Естетизації та експресії сприяє актуалізація займенникових форм середнього роду, ужитих невідповідно до логічної категорії. Невідповідність полягає в тому, що словами середнього роду, які в мові переважно виступають у назвах неживих предметів та абстракцій, називаються люди. Через це, на думку Н. Пасік, «з'являються стилістичні конотації розмовності – від пестливої, ласкавої характеристики до зневажливої, часто саркастичної» [8, с. 131]. Таким прийомом часто послуговується Іван Драч: *Був собі тато, була собі мама, було собі я (II, 66); Ой оце чудне дівчатонько, ой-я, / Що суботоньки їде із містонька / До бабоньки, до бабусеньки, ой (II, 150).*

Емоційність вислову увиразнюється й тоді, коли відбувається нанизування вказівних займенників *той (та, те, ті), цей (ця, це, ці)* або відносних *який (яка, яке, які)*: *Я ще не знаю, яка на запах Чеснота, / Я ще не знаю, яка на смак Підлість, / Якого кольору Заздрість, якого виміху Смута, / Яка засолонна Туга, яка незглибима Любов, / Яка синьоока Щирість, яка мерехтлива Підступність (II, 164); Той дуб. Той граб. Та бривка, що у стайні. / Той чорт. Той граф. Того паперу жмут. / Та станція. Той поїзд. І останні / Його слова: / «Тікати... доженуть...» (III, 243).* Кожен займенник стилістично особливий та виконує в тексті одночасно кілька функцій. Наприклад, вказівні часто передбачають якість конкретне явище дійсності, прямо не називаючи його. Але поетичний текст є тим середовищем, у якому приховані смисли в значеннях займенників

виявляються найбільшою мірою: *А через півжиття, коли ти вже здоровий, / ця нереальна мить – як сон серед садів! / Ця тиша, це вікно, цей погляд заворожений, / і навіть той їжак, що в листі шарудів* (III, 306).

Стилістичний ефект сполучників (найчастіше єдналих) також виникає при їх повторенні, що приводить до утворення безперервного розповідного чи описового ряду, періодичної побудови мовлення, розширює панораму сприйняття. У таких конструкціях сполучники використовуються задля привернення уваги реципієнта до висловленого, для ритмічного членування тексту, для підкреслення протиставлення, що додає більшої виразності зображуваному: *І час гойдається, і гори, / І день, і ніч, і щастя, й горе – / Чи не гойдаємось і ми?* (I, 77); *А ніч, а дощ, а град по ринвах скаче, / І груша з грушами прибилась до вікна* (I, 102); *...я для тебе буду красивою, / а для когось, може, й ніякою. / А для когось лихою, впертою, / це для когось відьмою, коброю. / А між іншим, якщо відверто, / то була я дурною і доброю* (III, 193); *І сну нема, і спокою немає, / І відчаю, і певності нема, / Тебе ж у далеч владно закликає / Напоєна надіями п'ятьма* (VI, 188). Службові частини мови виступають також у звуковій анафорі, серед якої поширена так звана біблійна, що виражається сполучником *і*. Такими прикладами сповнені поезії Ліни Костенко: *І ця печаль, прискіплива, як слідчий. / І ця строфа, оголена, як відчай. / І дикий хміль, примерзлий до воріт. / І на криниці необбитий лід* (III, 212); *І все на світі треба пережити. / І кожен фініш – це, по суті, старт. / І наперед не треба ворожити, / і за минулим плакати не варт* (III, 13); *І не схибнешся на дорогу зради, / і у лукавих не спита поради. / І не змінє совість на харчі, – / душа його у Бога на плечі. / І хоч про нього скажуть: нав'іжений, / то не біда, – він все одно блаженний* (III, 216). Борис Олійник своїми поетичними ремінісценціями допомагає читачеві (слухачеві) зрозуміти або переосмислити чимало відомих епізодів, поглиблюючи значення їх образів і сюжетів різноманітними художніми засобами й, зокрема, нанизанням сполучників: *Він увійшов, як дух, в каррарський мармур / І з мarmуру / Давидом / возродивсь. / І перед ликом його / бог війни / Зів'яв і заматався, як лисиця. / І раптом схопились флорентійці: / Чиї ж гріхи оплачують вони?! (IV, 168). Стилістичне значення повторюваного сполучника полягає в тому, що за допомогою такого прийому створюється ефект наростання ліричної схвильованості: *І маємо ж таланту не на гривню, / І до роботи нам воли зрідні, / І воїни, яким немає рівних, / І ратаї, яким нема рівні* (IV, 305-306); *і знов до стрічки добігаю, / і знов себе перемагаю, / і не встигати не встигаю, / і ні хвилиночки ж не гаю!* (III, 111). І тут автори використовують не лише сурядні єдналих сполучники, а й підрядні мети: *Диких орд незлічені навали / Розтроцили пращури**

мої, / Щоб несла ти гордо і зухвало / Груди недоторкані свої. / Щоб горіли маками долоні, / Щоб гуло моє серцебиття, / Щоб в твоєму соромливім лоні / Визрівало застрашне життя (VI, 132).

Великий вплив на естетичні смаки реципієнта має поетична ономастика. З боку морфологічних особливостей уживання власних назв у поетичній творчості шістдесятників заслуговує на увагу трансформація онімів у сфері такої граматичної категорії, як однина / множина. «Онім за своєю суттю має ідентифікувати й диференціювати об'єкт, а тому вживається в однині. Множинна форма оніма, якщо вона не є для нього постійною, здебільшого стає показником його семантизації з певною стилістичною, художньо-естетичною метою» [11, с. 13]. Так, у поезіях шістдесятників множинна форма оніма здебільшого позначає певну кількість осіб, об'єднаних на основі спільної ознаки: *Кругла земля не сховає, хоч тин городи: / Всі / Магеллани / Звірки рушали, туди й повертались завжди* (IV, 108); *Щоб ті слова хитали чорні трони, / Щоб їх несли з собою легіони / Нових, непереможних Спартаків* (VI, 49). Часто спостерігаються випадки плюралізації серед антропонімів, у семантиці яких виражаються етнічні чи соціальні ознаки: *Поорані віком смагляві лиця: / Горпини і Теклі, Тетяни і Ганни – / Сар'яни в хустках, Ван-Гоги в спідницях, / Кричевські з порепаними ногами* (II, 38); *Кому ж ви служите, приручені Антеї, / Відірвані від матері-землі?* (VI, 223). Множинна форма топонімів передає інформацію, пов'язану з існуванням географічного об'єкта, подіями, що асоціюються з ним: *Ми з вами такого набачились / І навчилися за ці століття, / Проквітнувши Освенціми і Хіросіми!* (II, 341); або ж свідчить про негативне ставлення автора до певних реалій: *Ради тебе перли в душі сію, / Ради тебе мислю і творю. / Хай мовчать Америки й Росії, / Коли я з тобою говорю!* (VI, 129).

У деяких поезіях відбувається перехід апелювальної лексики в онімну, що стає засобом естетизації дійсності, намаганням осмислити реальність поза часом і простором, на іншому естетико-філософському рівні. Тому онімізуються переважно назви певних філософських, морально-етичних категорій та інші абстрактні поняття: *Був простором мій лагідний папір, / Де я писав народами і рухав / Сонця, і Землю, і колони зір, / І час був мірою мого людського духу* (I, 90). І навпаки, під впливом творчого переосмислення власна назва, позначаючи типовий образ, стає загальновідомою та набуває тенденції переходу в загальну. «Здебільшого такі оніми (колотоніми) перебувають на межі власних / загальних назв, але можуть і повністю переходити в апелювальну лексику, що позначається і на графічному оформленні лексем – з малої літери. Такий перехід [...] здебільшого зумовлюється негативною оцінною характеристикою денотата, переважно у формі множини» [11, с. 15]: *В*

донжуани на алеї стінені, / В демагогію, у твіст, у джаз, у вальс / Я тікав, тікав від цього імені, / Як тікають тисячі із нас (I, 125); Летять берлини і підводи, / Летять віки. Летять народи (II, 80); Барикади совісті – проти берій. / На барикадах – не до фанаберій (III, 145).

Категорію однини / множини поети-шістдесятники використовують і при трансформації загальних назв, нормативне вживання яких можливе тільки в множині або тільки в однині: *Процай, любов, і зненависть, і горе! / Процайте, думи! Щастя і жалі! / Мене до себе первозданно горне / Дніпророжденний світ мій на землі (I, 91); Де котиться між голубих лугів / Хмарина ніжна з білими плечима, / Я продаю сонця – оранжеві, тугі, / З тривожними музичними очима (II, 40).* Подекуди трапляється використання слів із множинним значенням в однині: *Вже два десятки стукнуло хлопчині, / І вже під носом натяк є на вус, / Лише для мами я в одному «чині» – / Як був малим, так, певне, і лишуся (VI, 168).*

Широко представлене в поезіях авторів уживання безособових дієслів та особових в безособовому значенні у формі середнього роду: *Наздогнало. Обхопило. Глянуло. / Прокляло. Простило. Обняло. / Засмутилося. Задумалось. Поганило. / Випросталося. Звело. І – повело! (I, 125); Демократично. Звично. Зрозуміло. / Щоб як взялося, то вже зразу вміло. / Приємно. Зручно. В синтетичній тарі. / Дається в руки кожному нездарі (III, 248); Полиняло, оджовтіло, зголубіло. / Всі печалі мої встигли на експрес... / Ви б давно мене медовістю убили, / Коб я вчасно від отрути не воскрес (IV, 96).* Основна увага зосереджується на завершеному стані – у цьому сенс використання переносних значень особових дієслів у безособовому вживанні. Це ж можна сказати й про структурно-семантичні модифікації: кожне з дієслів за своєю категорійною ознакою вказує на завершеність процесу (минулий час, доконаний вид), показником завершеності є також обтяженість афіксами. Зворотність дій та станів підкреслює самопротікання, саморегульованість процесу, його природність і звичайність. Усі зазначені форманти реалізують авторський задум – передати стан ліричного героя, де якась галузь буття є лише фрагментом світу та людського життя [8, с. 133-134].

Отже, одним із критеріїв визначення рівня виражального потенціалу мовних явищ слугує різноманітність прийомів їх естетичної актуалізації. З цієї позиції характеризуємо морфологічний рівень, беручи до уваги його зв'язки з іншими рівнями мови [2, с. 133]. Адже морфологічні засоби мови виявляють специфічний, дещо абстрагований порівняно з лексичними категоріями, зв'язок із змістовою

структурою тексту. Кожна значуща форма проектується на стилістику, безпосередньо взаємодіючи з лексичним, фонетичним, словотвірним, синтаксичним рівнями художнього тексту, і підтримує стильову домінанту.

1. *Ингарден Р.* Исследования по эстетике / Р. Ингарден; пер. с польского А. Ермилова и Б. Федорова. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1962. – 572 с. 2. *Ионова И. А.* Эстетическая продуктивность морфологических средств языка в поэзии / И. А. Ионова. – Кишинев: Штиинца, 1989. – 142 с. 3. *Ковалев В. П.* Выразительные средства художественной речи: пособие для учителя / В. П. Ковалев. – К.: Рад. школа, 1985. – 136 с. 4. *Ковалик І. І.* Методика лінгвістичного аналізу тексту / І. І. Ковалик, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1984. – 120 с. 5. *Колоколова Л. І.* До питань стилістичної ономастики / Л. І. Колоколова // Українське мовознавство. – 1975. – Вип. 3. – С. 68-74. 6. *Кошарська Г.* Творчість Ліни Костенко з погляду поетики експресивності / Г. Кошарська. – К.: КМ Academia, 1994. – 165 с. 7. *Лотман Ю. М.* О поэтах и поэзии. Анализ поэтического текста / Ю. М. Лотман. – С.-Петербург: Искусство СПб, 1999. – 848 с. 8. *Пасік Н. М.* Лінгвістичний аналіз художнього тексту: навчальний посібник для студентів філологічного факультету / Н. М. Пасік. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2003. – 206 с. 9. *Потебня О. О.* Эстетика и поэтика слова: збірник / О. О. Потебня; пер. з рос. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с. – (Пам'ятки естетичної думки). 10. *Слов'янська ономастика: зб. наук. праць на честь 70-річчя д-ра філол. наук, проф. П. П. Чучки.* / наук. ред. Медвідь С. М. та ін. – Ужгород, 1998. – 236 с. 11. *Хлистул І. В.* Власна назва в українській поезії II пол. XX ст. (семантико-функціональний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / І. В. Хлистул. – К., 2006. – 20 с. 12. *Чабаненко В. А.* Вибрані праці з мовознавства / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2007. – 505 с. 13. *Чабаненко В. А.* Стилістика експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с. 14. *Якобсон Р. О.* Работы по поэтике / Р. О. Якобсон. – М.: Прогресс, 1987. – 460 с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

I *Вінграновський М. С.* Вибрані твори: у 3 т. / М. С. Вінграновський. – Тернопіль: Богдан, 2004. – (Серія «Маєстат слова»). – Т. 1: Поезії. – 2004. – 400 с.
II *Драч І. Ф.* Вибрані твори: у 2 т. / І. Ф. Драч. – К.: Дніпро, 1986. – Т. 1: Поезії. – 1986. – 351 с.
III *Костенко Л. В.* Вибране / Л. В. Костенко. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
IV *Олійник Б. І.* Вибрані твори: у 2 т. / Б. І. Олійник. – К.: Вид-во «Укр. Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2005. – Т. 1: Вірші. Поєми. – 2005. – 608 с.
V *Павличко Д. В.* Твори: у 3 т. / Д. В. Павличко. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 1: Поезії. – 1989. – 501 с.
VI *Симоненко В. А.* Твори: у 2 т. / В. А. Симоненко. – Черкаси: Брама-Україна, 2004. – Т. 1: Поезії. Казки. Байки. З неопублікованого. Проза. Літературні статті. Сторінки щоденника. Листи. – 2004. – 424 с.